

Başa-baş söweşlerde ulanylan uruwy ýaraglar (Söweş paltalary)

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Başa-baş söweşlerde ulanylan uruwy ýaraglar (Söweş paltalary)

BAŞA-BAŞ SÖWEŞLERDE ULANYLAN URUJY ÝARAGLAR (Söweş paltalary)

Güýçlüdir hökümدارлыгы bolsa begleriň ýaragy,
Aýpalta hem-de gylyç ýurduň howandar-goragy.

Ýusup Balasagunly (XI asyr)(1)

Türkmenistanda çapýan ýaraglaryň has gadymylary (1980-nji ýylda GTTAAT-yň (Günorta Türkmenistan toplumlaýyn arheologiyá agtaryş topary) XIV topary tarapyndan Sumbar derýasynyň jülgesinden, 1981-nji ýylda bolsa Etrek boýundan tapyldy. Soňra gözleg işleri Krasnowodsk belent tekizliginiň we Janagyň (Uzboýdan aňyrdaky gatlakly ýer) çäklerinde geçirildi. Bu ýerde daş asyrynyň, has takygy, irki paleolit döwrüniň (aşel we mustýer) yzlary kesgitlenildi. Jemi 20-ä golaý paleolit düşelgesi ýüze çykaryldy. Olaryň has ırkileriniň 200 müňe golaý ýaşy bardyr. Has baý maglumatlar aşaky Uzboýuň jülgesinden toplanyldy. Olar juda özboluşlydyr hem-de Kawkazyň we Ýakyn Gündogaryň medeniýetlerine degişli nusgalardan düýpgöter tapawutlanýar(2).

Aşel medeniýetine degişli gadymy önumler Krasnowodsk belent tekizliginiň günorta çetinden, Yaňaja demir ýol duralgasynyň golaýragyndan ýüze çykaryldy. Şol ýerde iki tarapy ýonulyp bejerilen iri önumler bilen bilelikde, ýerli çakmak daşyndan ýasalan daş paltalaryň birnäçesi tapylan meýdançada ýerleşýär(3).

Käbir çapýan gurallar daş asyrynyň mezolit, irki neolit) has giçki ýadygärliklerindenem tapyldy. Meselem, Jebel gowagyndan

(Günbatar Türkmenistan) tapylan çakmak daş paltasynyň bir tarapy harsaň gabygy bilen örtülipdir; ýüzünüň iki tarapynda ulanylyp sürtülmekden galan yzlar bildirýär(4). Bu çapýan gurallaryň hemmesi soňraky ağaç saply daş paltalaryň irki görnüşleridir. Olaryň kördürli görnüşleri bolupdyr. Bürünç eýýamynدا gulakly guýlan bürünç paltalar peýda bolýar. Türkmenistanyň ýasaýylarynyň bürünçden ýasalan söweş paltalary ulanandygy şübhесizdir.

Meselem, miladydan öñki II müñýyllyk bilen senelenýän Togalak – 21 ybadathana toplumyndan (Marguş, Günorta Türkmenistan) dykyly paltalar tapyldy. 75-nji belgili otadan tapylan ýasy paltanyň kütek ýüzi we şekil berlip ýasalan dykysy bar. Şeýle paltalar Demirgazyk Owganystanda duşýar we olar akkad eýýamynyň ujy naýzaly paltalaryna meñzeşdir. Arheolog W. I. Sarianidi bu gurallaryň däp-dessur dabaralarynda ulanylan bolmagynyň mümkünegini belleýär(5). Däp-dessur dabaralarynyň paltalary Merkezi Aziýanyň bürünç eýýamyna degişli beýleki ýadygärliklerde-de (meselem, Minusin çöketliginde) duşýar. Ýone L. A. Sokolowanyň pikiriçe, ''bu gurallaryň ýarag hökmünde-de ulanylandygyny inkär etmek bolmaz''(6).

''Awesta'' paltalaryň dürli görnüşleri barasynda gürrüň edýär we bu ýaragy Mitranyň ''iň ýeňişli'' ýaragy diýip atlandyrýar:

Elinde ýüz esse ýiti,
Ýüz esse zarply duýulan,
Altyn çayylan ýüzüne,
Sary metaldan guýulan –
Güýcli hem-de ýeňişli
Ýaragy bar dözüme(7).

Düzüjiniň pikiriçe, bu setirde gürrüň çüwdesi çekiç (''klewes'') şekilli bürünç palta barada gidýär. Ýone zyňlyp ulanylýan paltalarım bolupdyr:

Ýüzi gaýtmaz hiç mahal,
Ýüz müň dürli palta bar –
Hudaý tarapyn uçýar,
Hudaý tarapyn urýar(8).

Antik döwründe söwes paltalary giñden ýaýrapdyr. Merkezi Aziýada atly adamlaryň skif eýýamyna degişli mazarlaryndaky ençeme gezek duş gelnen paltalaran muňa şayatlyk edýär(9). Gerodot (miladydan öñki V asyr) massagetleriň ''...ýay atyjylarynyňam, naýza atyjylarynyňam aýpalta götermek endigi bar'' diýip belleýär(10).

Parfiýa esgerleriniň ýaraglarynyň içinde söwes paltalarynyň birnäçe görnüşi bolupdyr. Arheolog M. Ý. Masson: ''Parfiýa aýpaltalarynyň paltasy, köplenç, insizje bolupdyr, kähalatlarda uly ölçegde-de ýasalypdyr. Palta gysga we uzyn saplara geýdirilipdir. Paltanyň ''tabar-zagnul'' çuwdesi çekije meñzeş görnüşide bolupdyr. Ol sowudy we tuwulgany deşmek üçin ulanylypdyr. Ony, adatça serdarlar göteripdir. Nusaýyň şahpisint badalarynyň ýüzünde aýpaltanyň iki görnüşiniň şekili bar. Insizräk uly demir aýpalta Köne Nusaýdan tapyldy. Parfiýanyň çekiq şekilli paltalaryna (klewes) Nusaýdan tapylan: kümüşden ýasalyp, daşyna altın çagyylan we nagışlanan, owadan aýpalta (tabar – zagnul) görä baha bermek bolar''(11) diýip belleýär.

Nusaýdan tapylan şahpisint badalarynyň (miladydan öñki II müñýyllyk)(12) ýüzdäki parfiýa aýpaltalarynyň şekili, paltanyň ýizi (tygy) ýarymaý şekili aýlawly görnüşiniň bu ýerlerde bolandygy barada aýtmaga mümkünçilik berýär. Şeýle palta orta asyrlarda türki dilli halklaryň hemmesinde ''aýpalta'' ady bilen belli bolupdyr. Gazak alymy T. K. Allanyýazow söwes paltasynyň çekiq şekilli (çekan) görnüşini we aýpaltany birmenzeş hasaplaýar. Yöne onuň işiniň sözbaşynda bu iki görnüşiň tapawutlylygy bellenýär(13).

Cekiq şekilli palta (çekan) we aýpalta görnüşleri hem-de hyzmaty boýunça düýpgöter tapawutlanýan ýaraglardyr. Aýpaltanyň çuwdesi kiçi bolup (ýa-da çuwdesi bolmandyr), onuň demir ýizi (tygy) ýasy we köplenç, aýlawly (orta asyrlarda – ýarymaý şekilli) bolupdyr. Paltanyň ''çekan'' görnüşiniň çuwdesi çekiq şekilli, ýiti urýan bölegi (ýizi) bolsa uzyn ýa-da köpgyraňly bolupdyr. Çuwdesi-de, urýan bölegi-de aýlawly bolan ''çekan'' paltalary-da bolupdyr(14). Aýpalta çapýan ýarag hökmünde ulanylypdyr.

Palta Türkmenistanyň ýasaýjylary üçin hem mahsus bolupdyr. Ýöne ikinji derejeli ýarag bolanlygyna garamazdan, onuň hemme görnüşleri edebiýatlarda ''söweş paltalary'' diýlip atlandyrylyar. Söweş paltalarynyň orta asyrlarda türki dilli halklaryň durmuşyndaky orny barada harby taryhçy Ý. S. Hudýakow şeýle ýazýar: ''Söweş paltasy uzaga çekýän atly goşun söweşinde has netijeli bolupdyr, käbir toparlar tutuşyp urşanynda, uzyn saply ýarag olaryň hereketlerine päsgel beripdir. Söweş paltasynyň agramynyň ýeñildigi we urgusynyň güýçlüdigi başa-baş söweşlerde ony takyk çenäp, duşmanyň sowudyny deşmäge we uly ýara salmaga mümkünçilik beripdir. Agramlarynyň arasynda tapawut bolmagyna garamazdan, urgynyň düşýän meýdanynyň daralmagynyň hasabyna söweş paltasynyň uruş güýji ýokarlanýar''(15).

Orta asyr çeşmeleri Gündogaryň halklarynyň goşunlarynda giňden ulanylan söweş paltalarynyň käbir görnüşleriniň şu aşakdaky atlaryny getirýär: balta (türki) ýada tiše (pars) – pyýada esgerleriň agyr uly paltasy; çekan (türki) – ýeñil paltanyň ýüzi ýa-da urýan bölegi cœur görnüşi; tabarzin (pars) – paltanyň çekana geçen şekili; tabar (pars) – ''çopanlaryň we ýylkybanlaryň ýaragy''(16).

Horasanda, Mawerannahrda, Horezmde ýaýran aýpalta (türki) we najah (pars) aýratyn meşhurlyk gazanypdyr(17). Mübarekşanyň (XIII asyr) belleýsi ýaly: ''Najah – aýpalta, patyşalaryň ýaragydyr. Ol dostlar bilenem, duşmanlar bilenem söweşmek üçin gerekdir. ''Najahy'' serdessäniň ýerine ulanyp, dosty onuň kütek tarapy bilen urýarlar (ýaryşlar geçirilende. – Ö. G.) duşmany bolsa, ýüzi bilen urýarlar...''(18).

Türkmenlerde söweş paltalary tä XVII asyryň ahyryna çenli ulanypdyr. Ondan soňky döwürlere degişli ýazgylarda biz olar barada hiç hili maglumata duşmadyk. Ýaragyň ýetmezçilik etmegi sebäpli, adaty paltalar XX asyryň başlaryna çenli ulanylanlygyna garamazdan, ýaragyň bu görnüşi, megerem, agyr gorag enjamlary bilen bilelikde ýitip gidendir.

■ Edebiyat bellikler:

1. Balasagunskiý Ýu. Blagodatnoýe zdaniýe / Perew. S.N.Iwanowa. – M., 1983. S. 179.
2. Lýubin W. Otkrytiýe rannego paleolita w Priatreçye i žanake // Pamýatniki Turkmenistana. – Aşhabad, 1983 No:1. S.22-24; Stoýanki perwobytnogo çeloweka // Pamýatniki Turkmenistana. – Aşhabad, 1982. N:1. S.16.
3. Wišnýaskiy L. B. Paleolitičeskiýe rubila w Turkmenii // Pamýatniki Turkmenistana. – Aşhabad, 1989. No: 2.S.11; Kurbansahatow K. Sledy drewnego çeloweka w Turkmenistane // Pamýatniki Turkmenistana. – Aşhabad, 1987. No: 2 s.19.
4. Iwanowa W. G., Grigorýewa A. Z. Opisaniýe sledow srabotnosti, obnaružennyh pod mikroskopom na kremnewyh orudiýah iz pešery Džebel//Trudy ŸUTAKE. – Aşhabad, 1956. T. VII. S. 232.
5. Sarianidi W. I. Drewnosti strany Marguş. – Aşhabad, 1990. S. 145.
6. Sokolowa L. A. Oružiýe plemen epohi bronzy Minusinskoý kotlowiny //Woýennaýa arheologiýa. Oružiýe i woýennoýe delo w istoričeskoý i sosialnoý perspektive. Materialy međunarodnoý konferensii. – SPb, 1998. S. 49.
7. Awesta w russkih perewodah (1861-1996) / Sost. i primeç. I. W. Raka. – SPb, 1998. S.296.
8. Şol ýerde S. 305.
9. Kubarýew W. D. Drewniýe izwaýaniýa Altaýa (Olennyýe kamni). – Nowosibirsk, 1979. S. 65-66.
10. Dowatur A. I., Kallistow D. P., Şişowa I. A. Narody našeý strany w ''Istorii'' Gerodota. Teksty. Perewod. Kommentariý. – M., 1982. S. 93.
11. Masson M. E. Narody i oblasti ýužnoý časti Turkmenistana w sostawie Parfýanskogo gosudarstwa//Trudy ŸUTAKE. – Aşhabad, 1955. T. V. S. 44.
12. Masson M. E., Pugačenkowa G. A. Parfýanskiýe ritony Nisy. – Trudy ŸUTAKE. – Aşhabad, 1959. T. I. V. S.184.
13. Allaniýazow T. K. Woýennoýe delo koçownikow Kazahstana. – Almaty, 1998. S. 46.
14. Glosek M. K. woprosu o srednewekowych çekanah // Woýennaýa arheologiýa... S. 192-193; Kubarýew W. D. Görkezilen iş. S. 63.

15. Hudýakow Ý. S. Wooruženiye ýeniseýskih kyrgyzow VI-XII w.w. Nowosibirsk, 1980. S. 64.
16. Ýunusow A. S. Istorya woýennogo dela w Azerbaýdžane w IX – naçale XIII ww. – Awtoref. diss. kand. istor. nauk. – Baku, 1986. S.12.
17. Agadžanow S. G. Gosudarstwo Seldžukow i Srednýaýa Aziýa w XI-XII ww. M., 1991. S.151.
18. Mubarakşah Ş. Abad al-harb wa-ş-şudžaat (Prawila wedeniýa woýny i mužestwo).- Duşanbe, 1997.S.162.

Öwez GÜNDÖGDYÝEW, ''AZIÝANYŇ GERÇEKLERİ'' Aşgabat -2012.

Taryhy makalalar